

Utö kyrka

© Stockholms stift
Stockholm 2008
www.svenskakyrkan.se/stockholmsstift
info.stockholmsstift@svenskakyrkan.se

Utö kyrka

Västerhaninge–Muskö församling, Södertörns kontrakt, Stockholms stift

Haninge Utö kyrka 1:1, Utö socken, Haninge kommun, Stockholms län, Södermanland

Utö kyrka uppfördes av gruvsten efter ritningar av Johan Fredrik Åbom (1817–1900) mellan 1848 och 1849. Den för skärgården resliga kyrkan invigdes i november 1850. Åbom var en av de mest anlitade arkitekterna under senare hälften av 1800-talet. I Stockholm har han ritat många monumentala byggnader såsom Berns salonger, Hasselbacken och Musikaliska akademien. Han är också upphovsman till ett stort antal kyrkor i Sverige och har bl a ritat Åsele kyrka 1849–50, Södra Möckleby kyrka på Öland 1950–51 och Eksjö kyrka 1887–89. I Sörmland ledde han restaureringen av Gillberga- och Torsälla kyrkor.

Utö kyrka är skyddad enligt 4 kapitlet lagen om kulturminnen.

HISTORIK

Namnet Utö avser ursprungligen socknens huvudö och syftar på dess läge längst ut mot havet. Förutom huvudön omfattar Utö socken ett antal mindre öar och skär.

De äldsta kända fynd som tyder på bosättning på Utö härrör från yngre järnålder. Lämningen som ligger vid Skogsbyn utgörs av ett bygravfält bestående av runt femton gravar. Kanske har det funnits en bofast befolkning på Utö ända sedan dess. Fynd av slagg från Utö har gjorts i lämningar från 1100–1200-talen i Visby. Fyndet kan tyda på att brytning har skett på Utö redan under tidig medeltid. Att man

bröt järnmalm på ön i början av 1600-talet vet man med säkerhet. Brytningen pågick till och med 1878. Under perioden hade Utö församling sin blomstringstid med en befolkningskullen 1840 då 743 personer tillhörde församlingen.

Utö lydde sedan äldre tid tillsammans med Ornö, Nämndö och Runmarö under Österhaninge församling på fastlandet. 1607 bildades ett skärgårdspastorat med Ornö som moderförsamling. Redan 1619 återgick man till det gamla systemet igen. Först 1923 bröts de stora skärgårdsförsamlingarna loss på nytt. Denna gång blev Dalarö moderförsamling. Utö utvidgades 1869 med Ålö kapellförsamling längst i söder. Ålö hörde dessförinnan till Ösmo.

Utö kyrka har haft åtminstone två föregångare. Den äldsta kända var ett träkapell vars placering är okänd. Kapellet revs 1698. Året därpå uppfördes ett nytt kapell som fick heta Helga Trefaldighets tempel och var beläget på södra Utö. Det härjades av ryssarna 1719 men reparerades 1727. Under 1800-talet växte församlingen ur det lilla kapellet, vilket tilläts förfalla. Det revs 1874 och virket användes till en skolhusbyggnad.

Nuvarande kyrkobygge bekostades delvis av gruvbolaget. Sten till bygget togs direkt ur gruvorna och kyrkotomten skänktes av bolaget. Utöborna hade själva fonderat pengar till bygget. Av den totala byggnadskostnaden svarade församlingen för 11 000 riksdaler Banco plus

alla dagsverken, gruvbolaget betalade 5 000 riksdaler Banco och stod för tomten.

Utö kyrka dimensionerades efter öns stora befolkning då den byggdes. Redan på 1920-talet ansåg man att kyrkan var för stor. Med ritningar utförda av arkitekten Göran Pauli ansökte Utö kyrkostämman hos byggnadsstyrelsen om att få bygga om och förminska kyrkorummets ombyggnaden utfördes inte. Det dröjde till 1946 innan den första stora ombyggnaden av kyrkan ägde rum. Arkitekt vid ombyggnaden var Einar Lundberg.

Kyrkogården utvidgades åt öster på 1960-talet och 1999 tillkom en minneslund. En tidigare ägare till närliggande Edenäs herrgård skänkte på 1970-talet rättarostaden till kyrkan som församlingshem. Redan på 1990-talet såldes byggnaden.

BESKRIVNING

Omgivningen

Utö begränsas i norr och väster av den stora havsfjärden Mysingen och i söder och öster av Östersjön. Utö kyrka och kyrkogård är belägen på öns nordvästra sida, längst in i Kyrkviken. Området, Edet, markerar gränsen mellan norra och södra Utö. I närheten av kyrkan ligger Edenäs herrgård som har anor åtminstone sedan 1600-talet.

Kyrkomiljön

Kyrkan är belägen på en bergsklack och omges av kyrkogården. Den avgränsas åt söder och öster av en kallmurad kyrkogårdsmur av natursten och sprängsten. Muren har två öppningar vilka är försedda med kraftiga, putsade och kopparkplåtstäckta grindstolpar som tidigare har

krönts av kopparklot. Grindarna är enkla och svartmålade. Innanför muren växer en hög trädkrans bestående av lind och lönn. Grusgångar leder till entrén från grindarna, i övrigt består markbeklädnaden på kyrkogården av gräs.

Söder och öster om kyrkan finns de flesta gravvårdarna. På kyrkans norra och västra sida finns endast ett fåtal. Den äldsta bevarade gravstenen är från 1848. Ett flertal äldre gravstenar har tagits bort och sänkts i viken. Norr om kyrkan ligger minneslund.

Kyrkobyggnaden

Utö kyrka har en rektangulär form med kor i öster. Bakom koret ligger en lägre sakristia. I väster reser sig ett torn med lanternin. Byggnadsmaterialet utgörs av malmsten från gruvorna på norra ön. Kyrkan är uppförd i nyklassisk stil.

Exteriör

Kyrkans sockel är av huggen natursten. Fasaderna är spritputsade och avfärgade i ljus gul med vita, slätputsade fönsteromfattningar, smy-

Exteriör från Kyrkviken, sydöst.

Exteriör från sydväst.

gar, takfot och murhörn. Under takfoten på **långhus**, **sakristia** och torn är dekorativa lister. Fönster- och dörröppningarna är rundbågiga med trespråkiga omfattningar. Fönsteröppningarna är försedda med träkarmar vari flera öppningsbara bågar sitter. Entrén till kyrkan är belägen i tornets västgavel som är försedd med en pardörr med halvmåneformat överljusfönster. Dörrbladen har fyra fyllningar vardera och helfranska lister. Dörr- och fönstersnickerier är grönmålade. **Sakristian** har en paneldörr från 1946. Taken är belagda med kopparplåt, både tornets mångsidiga **lanternin**, kyrkorummets **sadeltak** och **sakristians** snedtak. Tornspiran kröns av ett kopparkors.

Interiör

Trägolven i kyrkan är lackade. Väggarna är putsade och vitmålade med beige ramar runt väggfält mellan konsoler. Vid en renovering 1946 målades väggfältens dekorativa målningar över och de tidigare synliga takstolarna av gjutjärn täcktes in med ett **trätunnvalv**. Trätunnvalvet är beigemålade och den öppna bänkinredningen är laserad i grågröna toner med brunmålade överliggare.

Interiör från väster.

Predikstolen är ett enkelt snickeriarbete från 1850, ritad av J F Åbom. Fyllningarna har dekorerats med målningar av konstnären Erik Stenholm 1964. Bilderna föreställer Säningsmannen, Den gode herden, Fiskaren och Jordbrukaren.

Orgeln, som är belägen på en läktare i väster, anses vara den äldsta bevarade i Södermanland. Den byggdes av Olof Hedlund för Holländska reformerta kyrkan i Stockholm 1745 och kom till Utö 1838.

Tornets bottenvåning tjänstgör som kyrkans **vapenhus**. I klockvåningen, till vilken man kommer via orgelläktaren, hänger tre klockor. Storklockan göts 1728 i Stockholm av Erik

Interiör från öster.

Läktaren och orgeln från öster.

Näsman, mellanklockan skänktes 1954 av Ställbergs gruvaktiebolag och lillklockan göts 1735 av Gerhard Meijer i Stockholm. Den största och minsta klockan har hängt i gamla kapellet klockstapel.

Övriga inventarier

Altartavlan skänktes till kyrkan 1850. Den föreställer Kristus i Getsemane och är utförd av en okänd konstnär. **Predellan** har en framställning av nattvarden och är utförd av Erik Stenholm 1964. **Votivskeppet** är enligt traditionen tillverkat på Utö under början av 1730-talet. Det återfördes till kyrkan från Sörmlands fornminnesförening i samband med renoveringen 1946. I **sakristian** hänger en cirka två meter bred målning på duk från 1600-talets början. Den föreställer en fru Brita Grips stamträd. En psalmmummertavla från 1767 är uppsatt söder om altaret. Dopfunten i gotlandsmarmor är ritad av Göran Pauli 1933.

Utö kyrka bevarar ett flertal äldre **mässhakar** och andra textilier. Av dem kan nämnas två medeltida **mässhakar** vilka kan ha kommit till kyrkan från Österhaninge kyrka, då kyrkorna hörde till samma församling.

Av ljusredskapen kan nämnas en malmkrona från 1736 samt ett flertal vägglampetter tillverkade av konstnären Olof Hedblom i Mora till renoveringen 1946.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK

Den stora stenkyrkan utgör ett ovanligt inslag i skärgården. Utö kyrka står som ett monument över öns blomstringstid vid 1800-talets mitt då gruvdriften på ön var i full gång. Exteriört är kyrkan välbevarad sedan den stod klar 1850. Den är stramt **nyklassicistisk**.

Interiört ger kyrkan ett ljust och enkelt intryck. Konsolerna som bär upp takkonstruktionen under **trätunnvalvet**, listverken samt den grunda altarnischen är tydliga **nyklassicistiska** spår från kyrkans byggnadstid. Även bänkinredningen och predikstolen härrör från kyrkans nybyggnad. Trätunnvalvet från 1946 präglar även det interiören.

Predikstolens målningar samt **predellan** är utförda av Erik Stenholm 1964 och utgör väl synliga årsringar. I övrigt präglas kyrkorummet till stor del av en restaurering 2000. Bänkinredningens lasurmålning i pastellfärger, den grönbå gångmattan samt de längst bak i kyrkorummet stående ljusa trämöblerna är sentida inslag som påverkar intrycket av interiören.

Att särskilt tänka på i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- Utö kyrka är exteriört välbevarad sedan byggnadstiden och utgör ett välkänt landmärke i Kyrkviken
- gjutjärnskonsolerna, den grunda altarnischen, predikstolen, bänkinredningen samt läktarbarriären är bevarade delar av den ur-

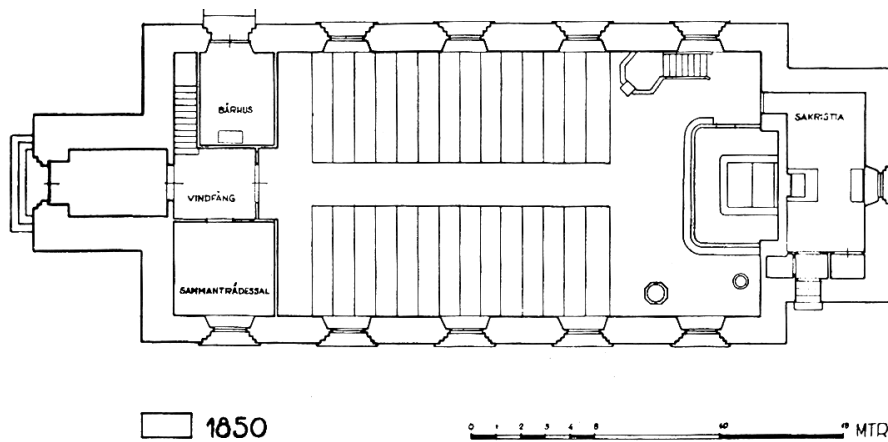
sprungliga interiören som är betydelsefulla för förståelsen av kyrkans byggnadshistoria

- altartavlan från 1850 har hängt i altarnischen sedan kyrkans nybyggnad
- orgeln, med både verk och fasad, är unik då den anses vara den äldst bevarade i Söder-

manland och ur kulturhistorisk synpunkt anses vara en av de värdefullaste i länet

- målningen i sakristian vilken föreställer fru Brita Grips stamträd
- kyrkan bevarar ett flertal äldre textilier av vilka två medeltida mässhakar kan nämnas.

ORIENTERINGSPLANER

Plan över kyrkan ur Sörmländska kyrkor 118, band 8.

Situationsplan saknas

KRONOLOGI

Årtal	Händelse	Källa
1848–1849	Uppförande, hela kyrkan Arkitekt: J F Åbom	Bergman 1982
1850-11-01	Kyrkan invigs.	dito
1850	Altartavlan skänks till kyrkan 1850. Den föreställer Kristus i Getsemane och är utförd av en okänd konstnär.	dito
1933	Dopfunten i gotlandsmarmor, ritad av Göran Pauli, tillkommer.	dito
1934	Exteriör restaurering. Arbetena omfattas av putslagning av fasaderna samt skrapning och målning av plåttaken.	ATA
1940	Värmekamin installeras i kyrkorummet.	dito
1946	Större renovering efter ritningar av arkitekten Einar Lundberg. Kyrkans fasader spritputsas med slätputsade knutar, omfattningar och smyggar. Spiritputsen kalkavfärgas gul med guldockra och slätputsen målas röd med terra di siena . Ett nytt golv läggs i kyrkan. Den ursprungliga takstolen av gjutjärn döljs bakom ett tunnvalv av trä. Endast konsolerna lämnas synliga. Samtidigt sätts den högra av de båda symmetriska dörrarna på ömse sidor om den grunda altarnischen igen för att ge plats åt ekonomiutrymmen i anslutning till sakristian . Kyrkorummet förminskas genom att den västra väggen flyttas framåt fyra meter under läktaren. Därigenom minskas antalet bänksplatser och ersätts med ett vindfång, flankerat av ett bårhus i norr och ett sammanträdesrum i söder. Vid renoveringen förenklas även utsmyckningen i kyrkorummet. Friserna under takstolen målas över liksom övriga dekorerade putsytor. Järnramarna i fönstren ersätts med träkarmar. Ursprungligt altare ersätts med dagens. Orgeln iordningställs och utökas från 7 till 10 stämmor av orgelbyggare A Holmberg. Kyrkorummet får nya elinstallationer såsom ljus och värme.	Bergman 1982, ATA
1963	Inre renovering under ledning av arkitekterna Erik Dahlberg, Stockholm och Erik Rennerfelt, Stocksund. Arbetena omfattar hussvampsanering samt utbyte av bjälklag och golv i kyrkan. Ventilation installeras vid tillfället.	ATA
1964	Predellan tillkommer. Den har en framställning av nattvarden och är utförd av Erik Stenholm. Samma år dekorerar han även predikstolskorgens fyllningar med målningar av Såningsmannen, Den gode herden, Fiskaren och Jordbrukaren.	dito

Årtal	Händelse	Källa
1972	Restaurering av 1700-talsorgeln. Arbetena omfattar både orgelverk och fasad, som återfår sin ursprungliga färgsättning i guld och blått.	ATA
1976	Exteriör renovering. Spritputs lagades med KC-bruk (ett cementhaltigt bruk) och målning utfördes med KC-färg. Oxidgul spritputs och vit slätputs. Taken läggs om med ny kopparplåt.	dito
1987	Förvaringsskåp för textilier i sakristian tillkommer.	dito
1999	Minneslund tillkommer nordost om kyrkan.	ATA
2000	OmbFasadrestaurering. Exteriör: Borttagning av svartmålad puts på sockel och omfogning av stenarna i sockeln. Lagning av fasadputs samt ommålning av fasaderna. Interiör: Putslagning och avfärgning av väggar, ommålning av snickerier, slipning och lackning av golv. El- och ventilationsarbeten.	Stockholms läns museum arkivet, ATA

KÄLLFÖRTECKNING

ATA Antikvarisk-topografiska arkivet
Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet
SLM Stockholms läns museum, arkivet

- Bergman, Mats, och Schnell, Ivar, *Utö kyrka*.
Sörmländska kyrkor 118, Nyköping 1982
- Bonnier, Ann Catherine, *Kyrkorna berättar*,
Uppsala 1987
- Boethius, Ulf, *Vägvisare till kyrkorna i Stock-*
holms län, Uddevalla 1980
- Nilsson, Christina, *Kyrkguiden. Vägledning till*
kyrkorna i Stockholms stift, Stockholm 2001
- Snell, Ivar, *Kyrkorna i Södermanland*, Nykö-
ping 1965
- Svenskt ortnamnslexikon*, Språk- och folkmin-
nesinstitutet, Uppsala 2003